

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

У ПОШУКАХ ОБЛИЧЧЯ МІСТА:

**ПРАКТИКИ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МІСТ УКРАЇНИ
В ІНДУСТРІАЛЬНУ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНУ ДОБУ**

Харків
Видавництво Точка
2021

УДК 930.85+911.375.1](477)
У11

Редакційна колегія:

Редактори: Кравченко В. (загальна редакція), Посохов С. (загальна ред., ред. 2 та 3 розділу), Куліков В. (ред. 1 розділу), Любавський Р. (ред. 5 розділу), Рачков Є. (ред. 4 розділу)

Члени редколегії: Артеменко А., Водотика Т., Горак А., Кравченко О., Литвинова Т., Малинова-Тзіафета О., Мільчев В., Панкеев О., Стельмах С., Тарасов В., Темірова Н., Удод О., Хмарський В., Шевчук Д., Шредер Ф., Шліхта Н., Яковлева В.

Автори: Артеменко А., Білівненко С., Венгер Н., Вовк О., Воронов В., Гела О., Голубович І., Гукалова І., Демичева А., Довгополова О., Єремеев П., Журба О., Загурська М., Кісельова Ю., Константінова В., Красько О., Куделко С., Курушина М., Кушнар'єв С., Легеза С., Лиман І., Литвинова Т., Любавський Р., Медведовська А., Мільчев В., Міхеєва О., Мусієздов О., Отземко О., Петриківська О., Покляцький С., Портнова Т., Посохов І., Посохов С., Пятницькова І., Рачков Є., Рябченко О., Середа В., Сільванович С., Темірова Н., Тихомірова Ф., Ховтура А., Чорний Д.

Рецензенти:

Юлія Обертрайс – професорка Університету імені Фрідріха-Олександра в Ерлангені та Нюрнберзі;

Анатолій Парфіненко – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Роберт Турстон – професор-емерит Університету Майамі (Оксфорд, Огайо, США)

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 11 від 25.10.2021 р.)*

У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України
У11 в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка
та С. Посохова. – Харків : Видавництво Точка, 2021. – 564 с.

ISBN 978-617-7856-15-2

Книгу присвячено дослідженню деяких теоретичних і практичних проблем урбаністики. Основну увагу зосереджено на символічних просторах і культурних ландшафтах п'яти великих міст Східної та Південної України – Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова. Автори книги – учасники наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну та постіндустріальну добу». Вони розглядають зазначені міста як центри соціокультурної взаємодії та різноманітних інновацій, як динамічні системи, що постійно змінюються, перебуваючи в пошуках власного актуального «обличчя».

Видання призначено для всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом соціокультурних процесів в Україні.

УДК 930.85+911.375.1](477)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2021

© Колектив авторів, 2021

© ТОВ «Видавництво «Точка», дизайн,
макет, обкладинка, 2021

ISBN 978-617-7856-15-2

ЗМІСТ

Передмова (Володимир Кравченко, Сергій Посохов)	6
Вступ (Сергій Посохов)	8

РОЗДІЛ 1. УРБАНІСТИКА: НОВІ ОБРІЇ

Андрій Артеменко

Парадигми сприйняття міста: від постмодерну до формування урбаністики метамодерну	18
--	----

Інна Голубович, Фаріда Тихомірова, Марія Загурська

«Біографія міста» як субжанр урбаністичних досліджень	27
---	----

Ірина Гукалова, Сергій Покляцький

Постіндустріальні тренди урбанізації в нових завданнях української геоурбаністики	42
--	----

Вікторія Константінова, Ігор Лиман

Інституціоналізація історичної урбаністики в Україні: погляд «зсередини» ..	53
---	----

Оксана Міхеєва, Олексій Мусієздов, Вікторія Середа

Сучасна соціологія міста в Україні	63
--	----

Олена Петриківська

Принципи антропологізму, мікроурбанізму й міждисциплінарності в сучасній урбаністиці	73
---	----

Дмитро Чорний

Чи можливі нові підходи до вивчення історії міст України, або Харків як дзеркало урбаністичних студій	86
--	----

РОЗДІЛ 2. МІСТО МЕТАФОРИЧНЕ

Сергій Білівненко, Володимир Мільчев

Запоріжжя – місто козацьке: метафора чи реальність?	92
---	----

Оксана Довгополова

Образ Одеси в художній літературі – погляд зсередини та ззовні	103
--	-----

Оксана Довгополова

Одеса як міф у «підприємництві пам'яті»	115
---	-----

Павло Єремеев

Події міської історії в путівниках по Харкову	132
---	-----

Ольга Красько

Пісенна самопрезентація Харкова: лінгвістичний, метафоричний, емотивний виміри	155
---	-----

<i>Тетяна Литвинова</i>	
Пісенна саморепрезентація Дніпропетровська/Дніпра	167
<i>Олена Отземко</i>	
Початковий етап історії Донецька (Юзівки) в мемуаристиці	174
<i>Сергій Посохов</i>	
Метафори як засіб репрезентації міста в путівниках по Харкову	183
<i>Ольга Рябченко</i>	
Харків Олександра Копиленка: (не)примітна частина літературної спадщини	201

РОЗДІЛ 3. МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ

<i>Ольга Вовк</i>	
Особові меморіальні дошки в культурному ландшафті Харкова: історія та сучасність	218
<i>Олег Журба</i>	
Конструювання міського пантеону в пізньорадянських путівниках по Дніпропетровську	238
<i>Юлія Кісельова</i>	
Пам'ятники історичним діячам: основні тенденції комеморації в Харкові ..	253
<i>Сергій Куделко</i>	
Особистості в мережі топонімів Харкова	269
<i>Тетяна Портнова</i>	
Нестор Махно і махновський рух в історії та сучасному міському просторі Дніпра	279
<i>Сергій Посохов</i>	
ТОП-особи харківського локусу (на матеріалах путівників по місту)	293
<i>Сергій Сільванович</i>	
Формування міського пантеону Катеринослава у другій половині XIX – на початку XX століття (за матеріалами періодичних довідково-статистичних видань)	312

РОЗДІЛ 4. МІСТО СИМВОЛІЧНЕ

<i>Ольга Вовк</i>	
Символічний простір східноукраїнського мегаполісу у дзеркалі документального та художнього кіно (на прикладі Харкова)	330
<i>Віктор Воронов</i>	
Герб міста Дніпра в уявленнях влади, громадськості та істориків	345

<i>Оксана Гела</i>	
Міські «предмети гордості» на видових листівках, конвертах, марках і монетах	363
<i>Юлія Кісельова</i>	
Монументальна комеморація в Харкові: символічні значення	380
<i>Марина Курушина</i>	
Назви готелів, ресторанів і продукції як «подвійні дзеркала» символів міста	398
<i>Анна Медведовська</i>	
Пам'ять про Голокост у символічному просторі пост(радянського) міста: Дніпро та Харків	408
<i>Іван Посохов</i>	
Міський сувенір як маркер привабливості міста	420
<i>Євген Рачков</i>	
Когерентність символічних і ритуальних практик пострадянських міст	429
<i>Надія Темірова</i>	
Пам'ятники як маркери символічного простору Донецька	447

РОЗДІЛ 5. МІСТО ВЕРНАКУЛЯРНЕ

<i>Наталія Венгер</i>	
Групова етнічна та конфесійна самопрезентація на початковому етапі існування міста (на прикладі м. Катеринослава 1776 – 1870-х років)	456
<i>Алла Демичева, Сергій Легеза</i>	
Місто між «своїм» та «чужим»: освоєння та присвоєння міського простору студентством (на прикладі м. Дніпра)	471
<i>Ольга Красько</i>	
Харків і Запоріжжя очима студентської молоді: компаративний аналіз	485
<i>Сергій Кушнарьов</i>	
Некрополі в міському просторі Харкова у XVIII – на початку XX століття ..	500
<i>Роман Любавський</i>	
Соціалістичне містечко «Новий Харків»: від архітектурної утопії до мікрорайону	508
<i>Ірина Пятницькова</i>	
Соціальна топографія Юзівки кінця XIX – початку XX століття	518
<i>Анастасія Ховтура</i>	
Транспортна інфраструктура міст Східної та Південної України як елемент образу міста в путівниках кінця XIX – початку XXI століття	528

без претензій. З досягненнями, але без претензій»³⁶⁴. В цьому ж ряду оксюморон «провінційна столиця»³⁶⁵. Ці думки суперечать принципово іншій позиції: «Харків завжди був у центрі подій, завжди йшов нестандартним, новаторським шляхом, звик бути попереду, задавати тон. Все це вплинуло на менталітет його мешканців...»³⁶⁶. Якщо ми розширимо коло аналізованої літератури, то помітимо ще більш контрастні думки.

Отже, метафори, які вживали автори в характеристиці Харкова, були зумовлені різним розумінням минулого, сьогодення і майбутнього міста. Звідси акцент на досягненнях або на проблемах. Цілком очевидно, що в різних варіантах самопрезентації панує оптимістична проєкція. Критичне (негативне) ставлення до попереднього історичного періоду (дорадянського чи радянського) також можна виявити в цих текстах, однак метафори, які використовують у такому разі, врівноважуються тими, які створюють привабливий образ «нового» міста. Ось чому сьогодні навіть така відносно нейтральна метафора як «столиця Прикордоння» не стала визначальною для самоопису. Таке розуміння міста, можливо, є правильним для сучасного етапу, але неприйнятним для конструювання образу міста серед самих городян, оскільки передбачає конфлікт, конфронтацію, відсіч. Місто тривалий час культивувало відкритість, толерантність, взаємодію. Отже, образ міста як такої собі «китайської стіни», «східної брами» навряд чи має шанс утвердитися серед містян у найближчій перспективі. Здається, місто більш схильне до того, щоби врівноважити «стіну» метафорою «міст». Тож не дивно, що продовжує залишатися стійкою метафора «Перша столиця». На нашу думку, це не так згадка про радянське минуле, як прояв регіонального патріотизму, в якому можна бачити претензії на особливий статус, на можливість приймати самостійні рішення, а не чекати вказівок від центральних органів влади³⁶⁷. Водночас ця метафора не підсилюється іншими. Харків перебуває в пошуку свого місця серед інших українських мегаполісів. Вочевидь, він визнає першість Києва як реальної столиці і навіть статус Львова як «культурної столиці», втім, не погоджується бути «третім». Можливо, сьогодні є сенс подивитися на Харків як на «другу метрополію». Цей термін запропонував Блер Рубл³⁶⁸. На його думку, термін «друга метрополія» поєднаний з почуттям неповноцінності та ураженої гордості, водночас мешканці таких міст дотримуються більш плюралістичної, винахідливої та прагматичної політики. Здається, що Харків

³⁶⁴ Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*. Харків, 2005, с. 3.

³⁶⁵ Шварц, С. Полуостров Москалевка – особый район Харькова. <https://www.youtube.com/watch?v=bhEUicnkeu4> Доступ 12.03.2021.

³⁶⁶ Кушнарев, Е. «[Передмова]». У кн.: *Харків вчора, сьогодні, завтра*. Харків, 2004, с. 5.

³⁶⁷ Почасти про це йдеться в одному із зарубіжних путівників, де зазначено, що «змагання з Києвом продовжується донині, і, маючи й багато інших пріоритетів, Харків претендує на титул першої столиці України» (Evans, A. *Ukraine. The Bradt Travel Guide*, Globe Pequot, 2007, p. 388).

³⁶⁸ Див.: Ruble, B. *Second Metropolis: Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow, and Meiji Osaka*. Cambridge. 2001.

у цьому плані гідний приклад. Його «столичність» у минулому, втім, він прагне до змагання за «центральність» й має для цього певний потенціал.

Як зазначалося, за радянських часів важливими маркерами статусу міста були передусім кількісні показники, пов'язані з промисловим виробництвом, транспортом, кількістю населення. Їм відповідали певні метафори. Сьогодні більшість з них «мертві», бо вони вже не відповідають сучасній ситуації і не народжують затребуваних смислів. Однак на зміну їм не прийшли нові системотворювальні метафори. Спостерігаються лише слабкі спроби знайти їм альтернативу. Тож не дивно, що сьогодні, у процесі пошуку «актуального обличчя» міста, висловлюються досить контраверсійні думки щодо особливостей Харкова.

Ольга РЯБЧЕНКО

ХАРКІВ ОЛЕКСАНДРА КОПИЛЕНКА: (НЕ)ПРИМІТНА ЧАСТИНА ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Харків завжди привертав увагу письменників і поетів, особливо в період, коли він отримав столичний статус і став центром літературного життя. У той час і відомі майстри пера, і нове покоління авторів, які активно долучалися до літератури за покликом серця чи за завданням партії, зверталися до популярної урбаністичної тематики. Літературознавці відзначають, що тоді кожен другий урбаністичний твір був про Харків. «Та й це не головне, бо Харків, а ще радше метаморфози, що їх він переживав протягом якихось десяти років, справді захоплював, заворожував і «диктував» себе яко тему»³⁶⁹.

Для аналізу використано художні твори (fiction / imaginative literature), у яких ідеться про Харків, Олександра Копиленка, – письменника, який протягом 1920-х – середини 1930-х років проживав у цьому місті. Важливо те, що ці твори були створені й опубліковані саме в цей час. Копиленко не був корінним мешканцем Харкова, як зазначає Я. Цимбал, «на початку 20-х майже всі харківські письменники, крім щасливчика Йогансена, – столична ліміта без кутка і з мізерними заробітками»³⁷⁰. Проте письменник став «своїм» для Харкова, він чудово орієнтувався в місті, знав не лише його майдани, мости, вулиці, але й провулки та завулки, їхні назви в різні історичні періоди, офіційні і простонародні. О. Копиленко тут навчався, працював, брав активну участь у радянському будівництві, він зжився з містом і розкривав його таємничі сюжети, з яких, власне, і складається життя, «зсередини». Можливо, письменник, щоб краще пізнати Харків і його околиці, як і один із його героїв, «сідав на якийсь з номерів

³⁶⁹ Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років: обірвана спроба», *Літературознавчі обрії*, вип. 18, с. 55.

³⁷⁰ Цимбал, Я. «Хороші люди і квартирне питання», *ЛітАкцент*, (16.04.2016), <http://litakcent.com/2016/04/16/horoshi-ljudy-i-kvartyrne-pytannja/>. Доступ 19.02.2021.

трамваю і їхав до останньої, кінцевої зупинки. Там злазив і годинами блукав вулицями і завулками...»³⁷¹.

Для дослідження були обрані саме такі твори, у яких чітко прописано, що йдеться про Харків: романи «Визволення» і «Народжується місто», а також кілька раних оповідань: «За пустелями сіл», «Архітектурна історія», «Сальто-Мортале», «ЕССЕ НОМО!», «Будинок, що на розі»³⁷². Цікаво, що в оповіданні «Федерація» автор наголосив, що події розгортаються на зовсім інших вулицях «... комуністичного міста не Харкова – розкиданого, розпутаного ...»³⁷³.

Іноді для порівняння взяті метафори з творів інших письменників, які в цей період були столичними мешканцями. Проте предметом цього дослідження вони не стали, оскільки, наприклад, М. Хвильовий досить часто детально описує місто й містян, проте не вказує назву міста, а його топонімію складно прочитати, хоч літературознавці і роблять такі спроби, переконуючи читачів, що, наприклад, «Тайгайський» міст («Лілюлі») – це не що інше, як міст Основ'янський³⁷⁴. Інші дослідники називають «фігурою замовчування» те місто, про яке йдеться у творах М. Хвильового, при цьому підкреслюючи, що, «позбавляючи місто назви, Хвильовий якщо не заперечує факту існування цього міста, то робить його буття сумнівним»³⁷⁵. Автор абстрагувався від конкретного міста, змальовуючи суспільні проблеми тогочасної України в цілому.

Під час аналізу важливо також враховувати, що твори, які були написані в зазначений період, попри їхню велику популярність і неодноразове перевидання протягом 1920-х – початку 1930-х років, потім були вилучені з обігу й стали відомі широкому загалу значно пізніше – після розпаду СРСР. В інших випадках їхнє перевидання стало можливим лише після авторських коректив, як, наприклад, це сталося з романом О. Копиленка «Народжується місто». Зокрема, для видання 1952 року автор вилучив «окремі сюжетні лінії та епізоди, «згладивши» гострі проблемні моменти й «залакувавши» сповнену неоднозначності дійсність початку 1930-х років»³⁷⁶. Тож цей варіант книги тяжіє до надмірного схематизму й штучності в змалюванні персонажів і сюжетних ходів, відповідає «приглад-

³⁷¹ Копиленко, О. «Визволення». У зб.: *Буйний хміль*: Роман ; Повесть : Оповідання. / Упорядк. та післямова Л. О. Копиленка. Київ, 1990, с. 8.

³⁷² Копиленко, О. *Буйний хміль*, 405 с.; Копиленко, О. *Народжується місто*. Київ; Харків, 1935, 215 с.

³⁷³ Копиленко, О. «Федерація». *Буйний хміль*, с. 244.

³⁷⁴ Безхутрий, Ю. М. *Хвильовий: проблеми інтерпретації*. Харків, 2003, 495 с.; Богданова, Т. П. *Структура художнього світу Миколи Хвильового: інтертекстуальний аспект*: дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 – українська література. Харків, 2016, с. 96.

³⁷⁵ Гусейнова, О. «Дискурс міста в прозі Миколи Хвильового: феноменологія маргінальності», *Вісник Львів. ун-ту*, Серія філол., 2004, № 33, ч. 1, с. 68; Богданова, О. «Топографічний образ міста у прозі М. Хвильового та романі «Берлін. Александерплатц» А. Дьобліна», *Іноземна філологія*, 2014, вип. 126, ч. 1, с. 31.

³⁷⁶ Коломієць, І. А. *Творчість О. Копиленка і соцреалістична 1920–1950-х років*: дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 – українська література. Харків, 2016, с. 109.

женим» спогадам про індустріалізацію 1930-х у контексті соцреалістичної парадигми 1950-х років, а сам письменник втрачає статус неореаліста³⁷⁷.

З огляду на вищезазначене, метою дослідження є аналіз метафоричного образу столичного Харкова у творах Олександра Копиленка і трансформації цього образу протягом 1920-х – початку 1930-х років. Цікавим виявляється також зіставлення метафор, котрі використовував письменник для характеристики Харкова, з метафорами тих авторів, які перебували в місті тимчасово й описували його «ззовні»: «какой-то Харьков», «город шумный», «университетский центр», «тесновато и скучно», «харьковская столица», «столичный город», «столицей шумит ... живой, трудовой, железобетонный»³⁷⁸.

Образ будь-якого міста письменники досить часто створюють, добираючи надзвичайно влучні метафори. Завдяки їм місто уявляється привабливим або ні, усе залежить від здатності автора наповнити текст смислом, а читача розшифрувати цей смисл. Метафори, які застосовані для характеристики Харкова, пропонуємо досліджувати через аналіз концепту «місто». Концепт – ментальне утворення, означає сукупність асоціацій і уявлень, які ґрунтуються на подібності явищ, предметів, об'єктів тощо³⁷⁹. Концепт можна передати одним словом і відтворити його сутність різними мовними засобами: словом, словосполученнями, реченнями.

У когнітивній лінгвістиці в структурі концепту розрізняють ядро і периферію. Найяскравішим, емоційно насиченим, складним і багаторівневим концепт «місто» в 1920–1930-ті роки представлений саме у творах Олександра Копиленка (романах, повістях, оповіданнях). Його ядро становлять різноманітні, нерідко протилежні за значеннями лексичні одиниці та метафори.

Місто: «велике місто» («Архітектурна історія», с. 316); «Невеличке місто-кам'яниця на Слобожанщині», «кам'яниця-місто», «європейське місто» («За пустелями сіл», с. 363); «мільйоннооке вовкулака-місто» («ЕССЕ НОМО!», с. 295); «місто» («Будинок, що на розі», с. 339–340);

Харків: («Визволення», «Народжується місто») «Я живу в робітничому кварталі Харкова, в цьому пеклі, залишеному нам від царату» («Народжується місто», с. 76);

Столиця: «місто-столиця», «столиця УСРР», «єдина столиця на всесвіт» («За пустелями сіл», с. 357, 363, 365); «наша столиця» («Визволення», с. 97); «столиця» («Будинок, що на розі», с. 339–34).

В інших письменників, наприклад, у М. Хвильового, епітети й метафори, якими описується концепт «місто», бідніші порівняно з художніми засобами творів

³⁷⁷ Там само.

³⁷⁸ Див.: Посохов, С. «Харків в дзеркалі світової літератури»: погляд історика. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Доля історичного пізнання та долі істориків*. Дніпро, 2021, с. 49–72.

³⁷⁹ Степанов, Ю. С. «Концепт». У зб.: *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва, 1997, с. 40–76.

О. Копиленка. У новелах «Редактор Карк», «Ревізор», «Вступна новела», «З лабораторії» (1923–1927 роки) Хвильовий конкретно зазначає, що описані події відбуваються в Харкові. До речі, іноді для опису використовують іншу лексичну одиницю – «город»: «В городі і справді нічого не знали» («З лабораторії»)³⁸⁰; «він приїхав із Харкова – з того города, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе» («Ревізор»)³⁸¹.

Обидва письменники знали Харків, їхні герої часто прогулювалися чи ходили пішки цим містом, тому події у творах розгортаються на реальних вулицях та в будівлях, які можна ідентифікувати й сьогодні. Можливість таких зіставлень спонукає відвідати ці локації, пройтися маршрутами героїв, а також стимулює дослідників до творчих пошуків.

Харків О. Копиленка – це завжди відкритий простір. Його представлено за допомогою топонімів, які належать до ближньої периферії концепту «місто». Читач бачить справжні райони: Журавлівка, Москалівка; майдани (у творах першої половини 1920-х років «площі») площа/майдан Рози, Карла Маркса, майдани Тевелева, Театральний; вулиці: Ветеринарна, Черноглазівська, Технологічна, Пушкінська, Свердловська тощо. Місто 1920-х років «розпливлося вулицями, гострими щілинами покручених провулків» («Сальто-Мортале», с. 284), «Запусталась столиця у вулицях, вуличках, провулочках, кварталах» («За пустелями сіл», с. 363). Багатьом топонімічним одиницям автор дає влучні характеристики-метафори. Зокрема, Конторська «викривлена і нудна вулиця», Банний провулок має «гучну славу і носить її поважно, мов весільну квітку», як і вулиця Катеринославська, бо саме там була славнозвісна «біржа праці» для провінціалок – майбутніх повій («Визволення», с. 55, 121). Таких «сфінксів» можна було зустріти й на інших «темних вулицях», «темних і тихих околицях» («ЕССЕНОМО!», с. 294). До околиць ведуть і «сизі, наче крицеві вулиці» («Архітектурна історія», с. 214). Привокзальні території (Кінний майдан) та вулиці біля базарів – Панасівка (Велика Панасівська), Клочківська – це справжні «пастки злодіїв», особливо для приїжджих. Вони «угноєні торговельною метушнею», саме там «виростають отруті місця, де шукають собі пристановища і загибелі злодії, авантюристи, невдахи». Про ці столичні околиці «летить задушлива слава» («Визволення», с. 55).

У Копиленка часто можна побачити «темні провулки провінціальних харківських закутків» («Визволення», с. 7), в одному такому провулку він «поселяє» головного героя Саву з роману «Визволення» на самому початку його «завоювання» столиці. Він мешкає на Москалівці, за адресою: «Петлястий провулок, шість» («Визволення», с. 32) «В готелі, на одному з численних брудних провулків» центральної частини Харкова поселився гість столиці Варіантов («Архітектурна історія», с. 319).

³⁸⁰ Хвильовий, М. *Повне зібрання творів у п'яти томах*, т. 4, твори 1927–1930-ті / за заг. ред. Р. Мельникова. Київ, 2019, с. 249

³⁸¹ Так само, с. 72.

Численна кількість таких безіменних провулків є і в Харкові Хвильового. Вони «темні», «забуті», «глухі», саме по таких «сірих заулках республіки» йшла «глибока сіра осінь». На думку дослідників, завулки у творах письменника стають символом країни із безліччю темних закутків³⁸².

Інша річ – центральна частина Харкова, де «очі не встигали ловити всіх красот вулиць великого міста» («Архітектурна історія», с. 316). Застигли вулиці, «переморгувались світлом» («За пустелями сіл», с. 366). Однак те, що в приїжджого викликало захоплення, у місцевого мешканця часто не було предметом особливої гордості. Для Макара – столичного студента, – вулиці були «сірі», «нерівні», «билися у конвульсіях», для нього і таких, як він, «реальність говорила мовою якоїсь тупості в голові й нахабним бурчанням у животі» («Архітектурна історія», с. 317).

Можна погодитися з Я. Цимбал, яка зазначає, що до середини 1930-х років перелік топонімів для оспівування поступово усталюється згідно з ідеологічними настановами: «Майдан Тевелева» (1931) і «Держпром» (1935) Тереня Масенка, «На майдані Дзержинського» (1933) Андрія Панова, «Площа Дзержинського» (1940) Степана Крижанівського...³⁸³. Проте зауважимо, що в цей час узагалі зменшується кількість творів про Харків, цьому посприяли і репресії, і перенесення столиці до Києва, куди разом з установами переїхали й уцілілі письменники. Писати про місто і людей ставало небезпечно, особливо з початком критики конструктивізму, авангарду загалом. Тому, наприклад, О. Копиленко спрямував увагу на тему дітей і природи.

Розпізнати структуру Харкова допомагають багато різних орієнтирів, серед них річки – «вузенькі і брудні» («За пустелями сіл», с. 369). Вони можуть навіть якісь неприємні спогади, наприклад, про те «... як циркульник вночі кидає труп у річку з мосту» (там само). Річки описуються непривабливими метафорами: «міст висів над мутною річкою, що стурбовано несла весняну воду разом із міським сміттям кудись у веселі краї» («Визволення», с. 186). У пролозі до книги сто тридцять першої «Літературного ярмарку» М. Хвильовий не випадково риторично запитує: «О, Лопане! О, ріко нашої молоді столиці! Хто проспівав тобі гімн! Тобі й Нетечі? Хто?»³⁸⁴. Мабуть, ніхто так і не наважився, – «в них тільки плюнути можна з охотою» («За пустелями сіл», с. 369).

Парки і сади викликають зовсім інші емоції. Наприклад, в Університетському саду виникає бажання «поблукати між голих дерев, що вже відчували теплий подих весняних днів і стривожено бавилися вітами назустріч вітрові». Там, на відміну від вулиць, «прекрасні пахощі прілої землі заспокоювали і відволікали увагу в інший бік» («Визволення», с. 170). Тож «і травневі небеса, і весняні зорі кличуть в Постишевський сад, Постишевський город»³⁸⁵. Знову ж таки в парках

³⁸² Богданова, О. «Топографічний образ міста» ..., с.32.

³⁸³ Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років ..., с. 56.

³⁸⁴ Хвильовий, М. «До книги сто тридцять першої», *Літературний ярмарок*, 1928, кн. 1 (131), с. 4.

³⁸⁵ Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років ..., с. 56.

на лавках можна зустріти героїню, яка «сіла трохи підчитати тут», бо працює, «як собака» («Визволення», с. 171).

Стосовно пам'ятників, то їх, по-перше, згадують рідко, а по-друге, вони пов'язуються з роздумами героїв про історію Харкова, яка постає історією «руського урядовця і купця». Один із персонажів роману «Визволення» Антон замислюється: «Яке місце займає Харків у великій, славній історії України? Київ, Переяслав, Гадяч, Батурин – тут жили князі, гетьмани, кожен камінь промовляє до серця своїм минулим» («Визволення», с. 17). У Харкові особливу увагу іншої героїні цього роману заслужив хіба що В. Н. Каразін, «опецькувата постать» якого «навівала Мар'яні безрадісних думок», оскільки це «постать царського урядовця, ліберального поміщика». «Він свариться пальцем харківському обивателю, що поставив цього пам'ятника за відкриття університету. Мар'яна подумала: «Благодітелю поставили пам'ятника! Як же, допомагав робити Харків істинно руським містом. Дарував від щедрот своїх і, напевне, збудував ще й церкву та в'язницю». Крім того, їй здавалося, що цей пам'ятник псував увесь садок Університетський, і дивувалася, що не знайшлося розумної людини, яка б скинула опудало» («Визволення», с. 170).

З інших згадуються пам'ятники Гоголю й Пушкіну на Театральному майдані, які стоять «за спинами один одного, на різних кінцях, мов вороги, і «спостерігають вдень дітей, а вночі закоханих хатніх робітниць» («Визволення», с. 100). І ще один цікавий – безіменний, хоч і розташований у центрі столиці, напроти будинку ВУЦВК: «Серед площі пам'ятник мусянжовий – погруддя» («Архітектурна історія», с. 319). Мабуть, один із тих, що в перші роки радянської влади встановлювали відомим революційним діячам, проте ні ім'я, ні заслуги цього персонажа не були цікаві героям нарисів. Навіть попри те, що погруддя це було не гіпсове, а вилите із бронзи чи міді.

Варто зупинитися ще на одному громадському просторі, що трапляється тільки у творах О. Копиленка, – цвинтарі. У цьому випадку ми маємо не метафоричний опис окремої міської локації, а метафору самого життя. Ідеться про втечу від міста, від його шуму, це метафора втечі від проблем, породжених зіткненням двох світів, різних світоглядів. Не випадково цвинтар для опису двічі береться той, що розташований за новоствореними більшовицькими установами – необхідними елементами «перековки» людини в «нову, радянську». «Поряд із комуністичним університетом школа комскладу, а далі міський цвинтар, а ще далі степ» («Будинок, що на розі», с. 345). Барокова метафора життя – марнота марнот і могильний камінь, який кінець кінцем чекає всіх без винятку. Наприклад, одна з героїнь Ліза «задумливо бродить поміж брудних могил та христів цілими годинами, неначе там вона щось загубила» або «немов шукаючи загубленого чогось» («Будинок, що на розі», с. 347). Інша героїня Пріся теж у момент пошуків себе «пішла на велике міське кладовище, сиділа на гробках, читала написи, повні сліз і болю. Деякі могили – забуті, позаростали, і ніхто їх, мабуть, не згадає» («Визволення», с. 120).

Цей громадський простір протиставлений іншому – марнотному міському, де легко загубити себе, віру, орієнтири. Цвинтарі Харкова 1920-х років в описах письменника, як і місто, постають занедбанними. На них «хрести дерев'яні на паливо давно позрубано та повитягувано, а залізні лежать прахом на землі поламані. Фігури, бронзові та мармурові, позбавлених янголів, святих монументів лежать, у землю носами позагружали. Могили поруйновано, і хрести поруйновані, і їх ракли³⁸⁶ калом позабруднювали. Літом на цвинтарі кози пасуться обивательські, а бабусі та тітки богу моляться на забруднені могили та хрести» («Будинок, що на розі», с. 345).

У багатьох містах світу цвинтарі були місцями прогулянок, зустрічей, побачень і навіть ігор, це була цілком нормальна практика³⁸⁷. Відголоски такої ролі місць поховання містять не лише літературні твори О. Копиленка. Зокрема В. Сосюра в автобіографічному романі «Третя рота» писав, що на цвинтарі поблизу Артемівки³⁸⁸ молодь часто влаштовувала романтичні побачення, він також там призначив побачення вночі Наталі Забілі, у яку був закоханий і «писав їй закохані записки»³⁸⁹. І якщо Наталя не розділяла такої романтики, то інша дівчина – майбутня дружина поета Віра, не відмовилася від неї, щоправда, уже вдень: «Я призначив їй побачення, й вона з охотою дала згоду. Цвинтар. Сонце. Пташині пісні... Життя, молодість, і любов, а під нами – царство мертвих, світ мертвих»³⁹⁰.

Ближню периферію міста становить також архітектура столиці. Вона доволі неприваблива у творах О. Копиленка 1920-х років: «В око впадала безбарвність і бездарність архітектури будинків, скупчених в квартали, вулиці і цілі райони» («Визволення», с. 57). Місто було «заклепане в сірі будинки й брук» («За пустелями сіл», с. 363). Ці будинки стояли «вряд сухо, похмуро, як провалля, сірими зміями» («Будинок, що на розі», с. 343) або «стояли, похнюпивши свої залізні лисі голови дахів» («Визволення», с. 12). Вони «насували один на одного. Змагалися поверхами, кольорами дахів, корпусами надбудов» («Визволення», с. 45). «Будинки важко тягли догори свої плечі поверхів, щоб стояти вище один від одного й більше стиснути в обіймах брук... щоб міцніше стиснути маленькі брудні двори... Щоб здалека місто здавалось картонно-декоративним...» («Архітектурна історія», с. 319).

Посеред такого непривабливого міста «нудним мухомором» лежить базар. У центрі майдану (Карла Маркса) стирчить височенна Благовіщенська церква, схожа на дешевий смугастий ковпак блазня чи на копійчаний ярмарковий пряник («Визволення», с. 57).

³⁸⁶ Раклами в Харкові називали переважно грабіжників.

³⁸⁷ Арьес, Ф. *Человек перед лицом смерти*. Москва, 1992, с. 87.

³⁸⁸ Так неофіційно називали Комуністичний університет імені Артема, що функціонував у Харкові протягом 1922–1932 років.

³⁸⁹ Сосюра, В. *Третя рота*, <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=312&page=33>. Доступ 19.02.2021.

³⁹⁰ Там само.

На околицях уже можна спостерігати «низенькі одноповерхові будиночки, мов у провінціальному місті» («Сальто-Мортале», с. 286). У центрі «будинки вишикувалися, мов на параді, і розрізи вулиць здавалися широкими і привабливими» («Визволення», с. 170). Гарні будівлі «виринали назустріч» – у різних стилях, із чудесною скульптурною обробкою («Архітектурна історія», с. 316). Вони вишукані, вони однаково привабливі і для приїжджих, і для мешканців столиці. Зокрема, будинок Дворянського зібрання, зведений за проектом архітекторів В. Лобачевського і Є. Васильєва 1820 року в стилі російського класицизму не залишив байдужим ані провінціала Варянтова, ані голодного студента Макара з «Архітектурної історії». В обох випадках «кремового кольору будинок стилю ампір початку XIX сторіччя» вирізнявся «яскраво, якоюсь особливою недоторканістю й чистотою», особливо «на фоні незабрукованої землі й сірих вулиць» («Архітектурна історія», с. 317, 319). Саме перед ним Варянтов «застиг у трохи зігнутий позі ... Яка краса». Він уважно розглядав деталі споруди, колони, обробку, хотів навіть зайти всередину, якби не надпис «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет» – щось незрозуміле, але який стиль! Узагалі пересічному мешканцеві Харкова і гостям складно було «розібратися в усіх оцих словах і назвах сучасних. Маркси, Енгельси, всякі «коми» і «дели» («ЕССЕ НОМО!», с. 292). Нові часи потребували нових героїв, тому вони в місті з'являлися скрізь, а не лише в назвах вулиць та площ – з «однієї вітрини висунулась борода Карла Маркса й азійські косі очі Леніна» («Сальто-Мортале», с. 282, 283). Поширеною, але незвичною й незрозумілою в міському просторі була аббревіатура. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і комсомольську еліту³⁹¹. Людина ж зі старими культурними навичками, як відзначав А. Селіщев, відчувала себе в новому просторі незатишно³⁹².

Як зауважують сучасні дослідники: коли йдеться про Харків кінця 1920–1930-х років, в уяві постає місто з яскравою, виразною авангардною архітектурою³⁹³. І тогочасні автори звертали увагу на те, що Харків активно розбудовувався, «асфальтом і бруком скував землю»³⁹⁴. Натомість О. Копиленко в описі постійно використовує бінарні опозиції, коли метушливому місту протиставляються тихі, спокійні приміські території, інші міста України, а також у душі того часу – старий Харків – новому. Проте з'являється й нова опозиція – столиця УСРР порівнюється з європейськими столицями: Берліном і Парижем. Відмінність починається з планування: «У Харкові кожен будував, як хотів, не

³⁹¹ Рябченко, О. Л. «Новомова і культура мовлення студентів радянської України 1920-х рр.», *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*, вип. 10, 2016, с. 28–36.

³⁹² Селіщев, А. М. *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926)*. Москва, 1928, с. 200.

³⁹³ Смоленська, С. О. «Образ «першої столиці»: проблеми збереження історичного середовища Харкова», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 2011, № 719, с. 254.

³⁹⁴ Іволгін, В. «Харьковъ – Харків. Нарис», *УЖ (Універсальний журнал)*, 1928, № 1, с. 67.

замислюючись про майбутнє» («Народжується місто», с. 207). Тому німецькому інженерові Моріцу під час його прогулянок «місто це зовсім не нагадує Берліна. Безладно заплановане й несиметричне, вулиці нерівні й поверхи високих будівель повзуть на низесенькі одноповерхові будинки, що стоять поряд. Ритміка життя тут зовсім інша» («Народжується місто», с. 64). Він звертає увагу на очевидні йому протиріччя: будуючи новий Харків, «... починають його з будинків. А ми починаємо з каналізації, деревонасадження. От і ріжниця ... Вони будують заводи, електростанції, міста, а не мають путнього мила, носовичка, білизни. А людина, вона розуміє в першу чергу маленьке, конкретне, дрібне, своє. Такого великого їй не збагнути, не відчуті всіма почуттями» («Народжується місто», с. 68).

Старий, дореволюційний Харків, як і в інших письменників, постає в образі міста купецького, «міщанських традицій і дореволюційного крамаря». Квартали тут «нагадували про смак дрібних крамарів, що товстим, коротеньким, заслиненим пальцем перегортали сторінки книжки, куди записували прибутки увечері, міцно закривши віконниці. Нагадували ці будинки про те, що Харків завжди був купецьким містом, заслиненим, як сторінки тієї книжки, куди богомольний купець вписував неграмотні карлючки чисел і мріяв про благодать здобути ще одну гільдію» («Визволення», с. 57). І ці традиції, уважав автор, «вивітрити» складно, тому й робітничі квартали Харкова – це «пекло, залишене нам від царату» («Народжується місто», с. 76), і людям більшу половину життя доводиться використовувати «примітивне житло без ніякого смаку і краплиночки творчої радості» («Визволення», с. 57).

Досить часто за допомогою метафор описано квартири, в яких мешкають містяни. Для характеристики однієї з них – «надзвичайно романтичної», використано опис власного житла, де О. Копиленку довелося жити зі своїми друзями під час навчання в Харківському ІНО. Саме ця кімната згадується на сторінках спогадів Олександра Івановича про своє студентське життя³⁹⁵. «Вона в підвальному поверсі – кухня бувшого власника будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі» («ЕССЕ НОМО!», с. 288).

У схожій кімнаті жив і студент Макар Гармаш. У ній було «просте віконце з мутними шибками, мов очі в старій людини. Темні закурени стіни й одно ліжко, що його хлопці називають «човном». Бо в нього погнуті ніжки й поламані бильця, а тримається воно на двох скриньках, і коли на нього сісти або лягти, то воно весь час намагається перекинутись. Дошок, звичайно, немає, – їх давно попалено. Тут живе не сам Макар, а ще двоє, але на ліжку спить Макар, найстаріший мешканець кімнати, решта на долівці, підкладаючи під голову книжки. Звичайний витесаний сосновий старовинний стіл служить для найрізноманітніших потреб» («Архітектурна історія», с. 312).

У «подібних брудних, обшарпаних» кімнатах зупинялися численні гості столиці для ночівлі, і їх було «багато розкидано по Харкову» («Визволення», с. 55).

³⁹⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 740, оп. 1, спр. 278. Як ми починали, арк. 4.

Ближню периферію міста також становлять люди, саме вони як творці міста визначають його образ. Перше, що впадає в око в описах, – це те, що «столиця живе бурхливим життям», тут «... все кудись спішить. Біжать наввипередки вулиці, авто, люди» («За пустелями сіл», с. 363). Харків – це завжди натовп, «гомінкий і розмаїтий» («Визволення», с. 170), «велетенський рух життя й кипіння» («Архітектурна історія», с. 316).

Юрба «розпливалася», «котилася» як «тисячонога велетенська тварина – тисячоногий змії» («Архітектурна історія», с. 316). Людей «вихлюпували» будинки і «всмоктували знову в свої поверхи, кидали їх по східцях, по коридорах, у кімнати» («Сальто-Мортале», с. 281). Юрбу людей «проковтнув трамвай», «втягувала в себе» зала вокзалу («Сальто-Мортале», с. 285, 286), «юрба пливла суцільним конвеєром на зчовганій мідній стрічці асфальту» поблизу театрального майдану («Народжується місто», с. 172).

Як бачимо, люди – це завжди натовп, юрба, киплячі потоки, проте є й ще одна характеристика. Ця юрба зовсім непатріотична, на відміну від інших міст, бо «кожне місто, навіть Кобеляки чи Умань, не кажучи вже про Київ або Одесу, кожне місто має своїх патріотів, які, попри всі невдачі й логіку, вмюють безглуздо любити своє рідне місто.... Ну, про киян нема чого й говорити. Мешканець другої столиці, почавши говорити про свою Наддніпрянську батьківщину, стає враз красномовним і натхненним». Харків же немає «ні своїх патріотів, ні захисників. Люди, що живуть тут по двадцять років, самі ехидно глузують із харківських річок, із трамвая, із порохні і неможливої соші» («Визволення», с. 136). Перед нами у копиленковому метафоричному зображенні постають висміяні В. Маяковським «клопус нормалис» і «обывателиус вульгарис», які мешкають у «затхлих матрацах часу».

Харкову катастрофічно бракувало символічного й культурного капіталу, заважувала В. Агеева³⁹⁶. Тож слобожанські незабудовані простори радянізуються простіше й швидше. Про «смердюче промислове місто, велике, але не величне», яке «забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки», писав і М. Хвильовий³⁹⁷.

Краще життя, як відомо, пропонували більшовики у «світлому майбутньому». Герой роману «Визволення» Сава переконує, що з часом, але невідомо коли, «з Харкова зробимо справжню столицю. З'являться і традиції, і люди. Але замість камінців буде бетон і сталь, а замість гетьманів – робоча міць» («Визволення», с. 18). Проте для цього потрібно пожити, почекати, «помножити на нуль» усе, що заважає соціалістичному будівництву.

Використовуючи такий вуличний жаргон злодіїв, на яких Харків був дуже багатий, влучно характеризується освітня політика більшовиків. Саме тоді, коли

³⁹⁶ Агеева, В. «Чому в Харкові не прижилася столиця України», *BBC news/Україна*, (27 листопада, 2017), <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42134807>. Доступ 19.02.2021.

³⁹⁷ Хвильовий, М. «Редактор Карк». *Я (Романтика)*. Київ, 2008, с. 99.

було «філософію скорочено під час рішення задачі з двома невідомими», коли «філософія попала під ризик формули і її скоротили», залишився філософ без філософії Вахрах – «помножений на нуль плюс одиниця. Одиниця, звичайно, я, що паную над собою. Я і нуль...» («Народжується місто», с. 215). Пізніше цей вислів зазвучить із вуст героя Олега Янковського у фільмі «Сержант міліції» (1974), потім його відродить мер Г. Кернес, проте вже без одиниці, у значенні «зроблю нулем, знищу, зітру в порошок».

Дальню периферію міста становлять погода, звуки й запахи, оскільки вони завершують формування його цілісності. Погода вербалізується досить колоритними й емоційними метафорами, діаметрально протилежними залежно від пори року – від сірих, похмурих тонів до проблисків світла.

Осінь чітко асоціюється з водою, вона «вогко мжичить», «по ринвах вода монотонно аж співає», «бреде дощ». У цей період «по вулицях грязюка» («Будинок, що на розі», с. 340) і місто «забруднене болотом», «як свиня, барложиться в грязюці», «загрузло в тумані» («За пустелями сіл», с. 358). Страждали від такої погоди містяни, особливо ті, у кого «черевики були – самі дірки», бо «рідка тванюка клеїлася і заливала ноги» («Визволення», с. 49).

Небо восени – «намочена ганчірка», «намочена брудна сіра онуча», воно «сіяло краплини своєї водяної плоті», «мжичило плоттю хмар і висіло сірим, брудним, мов онучі, шматтям» («Архітектурна історія», с. 319, 321), або «кілька день слинить щілини вулиць» («За пустелями сіл», с. 358).

Емоційний стан героя передається в такий час одним словом – «нудно». Удома не пересидиш негоду – «у кімнаті темно, бо повибивані вікна позатуляв папером». І харків'яни, і гості міста вимушені в кращому разі «шльопати по калюжах» («Будинок, що на розі», с. 340), у гіршому – «місити багнище» («За пустелями сіл», с. 368). Ходити потрібно обережно, бо «один із п'яних хотів швидко вбігти у двір – коло хвіртки підсковзнувся і впав у калюжу» (Там само).

Грязюка переслідує людей скрізь, вона не зникає й через десять років, навіть на будівництві промислових об'єктів і гігантів першої п'ятирічки: «Розкопана земля швидко розмокала, чоботи грузли і тягли за собою десяток кілограмів глеюватої чорноземлі. Розкопана земля набухала від похмурого дощу. Земля стала зла і люто хапала за ноги м'якими щелепами кілограмів грязюки й сповзала в мутні калюжі, зарябілі від дощу» («Народжується місто», с. 11). Люди тішили себе думкою, що незабаром усе буде заасфальтовано і, за винятком будівельників, ніхто не знатиме, як вони «плавали в калюжах багна». Крім іноземних спеціалістів, свідомість яких не могла поєднати такий дисонанс: «Ви говорите про майбутнє, а зараз живете в грязюці...» («Народжується місто», с. 36).

Мабуть, негативні умови життя й праці впливали на емоційний стан і героїв, і самих авторів, про що відверто пише М. Хвильовий у «Вступній новелі»: «В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що

я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка. Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років»³⁹⁸.

З приходом зими Харків ставав привабливішим – сніг «вичепуриє вулиці». Місто Копиленка – завжди живий організм, тому воно «припудрює трухляві зморшки і дряблу шкіру на кам'яному обличчі». Там же, де сніг витоптували ногами й колесами, «брук виставив своє рябе гадюче черево», «рясні вибоїни й щербини лякали коней» і «місто загубило свою принадність» («Визволення», с. 136).

Узимку від холоду «мліли вгорі ліхтарі і заливали вулицю чужим, холодним світлом». Особливо в цю пору року дошкуляв містянам вітер, який постійно «налітає з гори», «з покривлених вулиць волочив за собою сніговий хвіст або падав з високих будинків» («Визволення», с. 12-13). Вітер «гнав вулицею вниз, замітаючи її, шелестів, сковзаючись по набитій за день дорозі. Підкидав своїми прозорими долонями сніговий порошок із землі і сипав на людей» («Визволення», с. 10). Як і восени, «вітер пробирається аж до голого тіла» («Будинок, що на розі», с. 340). Вітер Копиленка всесильний і небезпечний, саме він розносить комуністичні ідеї по Європі: «Столиця УСРР стоїть на червоних всесвітніх чатах – єдина столиця на всесвіт (вітрами в Європу дме)» («За пустелями сіл», с. 363).

А навесні Харків, як і людина, змінюється, набуває «свого справжнього вигляду». Проте місто не оновлюється, а стає мов «перезріла жінка, що вдома обмила цілий шар фарби і пудри з обличчя» («Визволення», с. 58). Весна оголює всі проблеми – вибоїни на дорогах, ями, взагалі весна в столиці буває якась «особливо чудернацька». Тонкий знавець природи, письменник зазначав, що «ця пора року для харків'ян майже не існує. Весна сюди приходить на якийсь тиждень чи півтора, а потім враз робиться спека, починає докучати пилюга, і нагріті сонцем вулиці робляться непривітні, чужі і навіть огидні» («Визволення», с. 136).

Проте весною емоційний стан інший – цьому сприяло квітнєве сонце, що «... стояло над Харковом велике і таке принадно близьке. Стояло на сторожі, чатувало весну, виганяло людей із нудних клітин-кімнат. Єдина пора року, коли містяни дивляться часто на небо, задираючи голову до сонця. Це буває тільки весною». Місто в цю пору «здається поновленим», у сонячні, погожі дні «навіть не драгували калюжі, бо в них відбивалася глибока блакить» і у вибоїнах тротуарів вони стають «веселими» («Визволення», с. 170, 136). І «вітрець зовсім чудний – вискочив швиденько на вулицю, мабуть, із-за міста, поринув спочатку в один провулок, потім у другий, влетів у двір, знову вискочив на вулицю, шугнув і покірно ліг – стомився. Він, як і дядько із села, із степу, що прийде в місто. Ходить вулицями і ніяк не знайде того, що йому потрібно, з тим і назад покірно собі їде» («За пустелями сіл», с. 366).

Проте навіть легенький вітерець докучав харків'янам. Наприклад, відчиняти вікна в кімнатах було небажано, бо, коли «повійне вітрець, тоді пил, лушпайки з насіння і брудний папір, що ним забруднено вулиці міста, летить прямо мені

на стіл» («ЕССЕ НОМО!», с. 288). Насіння і лушпайки з нього – ще одна ознака часу. Насіння лушили скрізь і забруднювали ним все, що можна, – вулиці, аудиторії і коридори навчальних закладів, зали різних організацій: «Юрба з європейськими модами на панелі, що луше насіння й забруднила панель лушпайками»; «В залі ззаду лушили насіння й напівголосно розмовляли»; «На шостому році революції, перед початком сьомого року, над столицею УСРР, єдиною на всесвіт, що вулиці її запльовані насінням...» («За пустелями сіл», с. 363, 365, 369).

У підсумку грязюка і пилюка – важливі речі, які викликають постійну асоціацію з Харковом. Тут «влітку за день буває більше пилюги, ніж в Парижі за рік. А в Парижі шість мільйонів населення, а в Харкові тільки шістсот тисяч» («Народжується місто», с. 207). Не рятує від пилюки і грязюки навіть ті нетривалі погожі дні, які бувають у місті. Попри те, що «жовтень прийшов чистий та бадьорий», що вечорами «прозоре небо», повітря все одно «наповнене щерт'ю пилом і гуркотом» («Будинок, що на розі», с. 341, 342). Весною також, ледве розтане сніг, а вже «трахомні вікна будинків і миршаві дерева засипані пилом, і в'януть, як від хвороби» («Визволення», с. 97).

Улітку харків'янам дошкуляла спека, і було навіть «від каміння парко». «Гарячий порошок тече крізь сонячне проміння» («Визволення», с. 45) Тому й «дивувався Сава, що люди в столиці живуть ніби тимчасово, ніби в готелі, звідки намагаються обов'язково вирватись і кудись тікати. Принаймні всі про це говорять» («Визволення», с. 136). «Коли мене задушуть вулиці, я нестямно біжу за місто, за парк, падаю на землю і притуляюся до неї» («ЕССЕ НОМО!», с. 291). Та й взагалі було «приємно повештатися серед дерев на сонці, скинувши із себе кам'яний панцир міста» («Визволення», с. 182).

А ще справжнім порятунком від спеки був дощ. З якою насолодою, добираючи теплих метафор, описує зливу М. Хвильовий: «А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. [...] Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків»³⁹⁹.

З одного боку негативно, добираючи образливих метафор, а з другого – з любов'ю до Харкова, до цієї погоди, висловлювався не лише О. Копиленко. Справжню оду вітрам присвятив, зокрема, Іван Дніпровський: «Бурий вітер, що вартує біля Біржі Праці, схоплює кошлатими лапами того вітру, що мчить від Лопані, підіймуть один одного над головами людей, вдаряться разом об камінь, встануть на ноги і біжать божевільно до Воєнкомату. Тут уже вдвох, як спаровані пси, зчепляться на розі з двома вітрами, що йдуть з двох боків, гепнуться об мури і вже вчотирьох біжать до вокзалу. А тут їх! А з Катеринославської, з Холодної Гори – чатують на мійські вітри, кидаються раптом на них, вгризаються зубами в буру шерсть і виють з голодним виснаженим болем. Од вокзалу

³⁹⁸ Хвильовий, М. *Повне зібрання творів ...*, т. 2. Етюди. Київ, 2018, с. 29.

³⁹⁹ Хвильовий, М. *Повне зібрання творів ...*, т. 2, с. 27.

в степ. По коліях, вивертають дорогою верби над ставами й мчать кудись по лінії телеграфних стовпів, кружляють коліньми доріг, виють осатаніло й біжать, біжать, не обминаючи сел, хапаючи зубами стріхи, загати, копиці, біжать, шкутильгають, танцюють і біжать, біжать без вісти»⁴⁰⁰. Саме харківські вітри спонукують героя І. Дніпровського на «безумний» для довколишніх учинок⁴⁰¹.

Другий компонент дальньої периферії міста становлять звуки й запахи, які доповнюють і завершують образ міста і його районів.

Звуки міста. Харків 1920–1930-х років поставав містом надзвичайно шумним, і шум цей створювався різними звуками, стуком, голосами, приємними і неприємними, короткими і довготривалими, випадковими і постійними. Вулиці міста «розсипали рух і гук», «розсипали на найтонші й ніжні тони, починаючи від гуркоту візників та трамваїв і кінчаючи якоюсь руладою, що неслась із вікна будинку» («За пустелями сіл», с. 366).

Задовго до Мюррея Шафера⁴⁰² (Raymond Murray Schafer) Олександр Копиленко намагався освоїти «звукову настройку» міста, у якому мешкав, класифікувати наявні в ньому звуки. Їх виробляв передусім транспорт: «... Гудів міст під копитами коней, під колесами трамваїв та автобусів» («Визволення», с. 186), а «гуркіт вулиць – то грім обвалів і громовиць» («ЕССЕ НОМО!», с. 288).

Кожен звук у Харкові «бився в чіткому резонансі». Автор намагається описати своєрідну мелодію трамваїв: «На вулицю Свердлова трамваї вилітали веселі й руді, ніби вони стомилися, захекалися, але працювали з охотою». На самій Свердловській вони вже «хрипіли», «напружено перекидаючи з одного кінця міста на другий загони могутньої робочої армії» («Визволення», с. 97, 57). По Пушкінській трамвай «підіймався, крекчучи, вгору і затишно блимав вікнами. Ці вікна нагадували теплі очі, запорошені пелюстками сніжинок і кристалами інею» («Визволення», с. 6).

Отже, трамвай, як правило, «хрипів на зворотах», «викреслюючи плавко овали зворотів» або «хрипів залізним своїм нутром» («Народжується місто», с. 39, 200), «кректав», «підповзав», «з хруском їхав далі» («Сальто-Мортале», с. 285). Іноді він «мчав, вривався в вулиці», «істеричним дзвінком переривав нервову гарячку думок» або «гнівним скреготом перерізав мертву цитату» («Народжується місто», с. 172).

Першим партіям трамваїв вторили менш потужні звуки автомобілів, які «йшли безшумно», їхній «мотор муркотів приглушено», а якщо авто й «ковзалися» на асфальті, то все рівно «задоволено хрокали гумовими горлянками» («Народжується місто», с. 178, 200). Машина на околицях міста «шумлять», «шелестять своїм живим, рухливим шелестом» («Сальто-Мортале», с. 286). Ці звуки доповнив автобус, який «захропів і спинився на розі, потім знову пішов і потягнув за собою свій одвислий, великий зад» («Народжується місто», с. 172).

⁴⁰⁰ Дніпровський, І. «Під чорним парусом». У зб.: *Квартали*. Харків, 1924, с. 99.

⁴⁰¹ Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років: обірвана спроба..., с. 59.

⁴⁰² Murray, R., Schafer. *The Tuning of the World (The Soundscape)* New York, 1977, 301 p.

Харків – «місто галасливе, місто нервове»⁴⁰³, воно «шумить, б'ється в мурах життя» («Будинок, що на розі», с. 339). Крім транспорту, тут, «надриваючись, хрипіли» («Визволення», с. 184) або «бездушно стогнали сирени» («Народжується місто», с. 178). Наприклад, «на площі Розі завжди сирени, рух і трамваї» («За пустелями сіл», с. 369).

У Харкові «звуки рвалися гучно і приємно глушили». Не випадково Сава з роману «Визволення» збирався «ті звуки підпорядкувати законам мелодії і створити якусь вуличну симфонію. Так би мовити, утилізувати звуки» («Визволення», с. 97).

Шум міста створювали також люди. «Могутня машина людського життя шуміла рубачами, колесами, пасами, кроками, подихами». Ці звуки доповнювалися човганням підошов об тротуари, «мов морська вода шелестіла біля берега об камінці» («Визволення», с. 45, 170). З будинків «летіли звуки рояля й тоскно розпливалися у вогкому повітрі, б'ючись об кам'яні мури» («Архітектурна історія», с. 321). «Гойдався гул» над базаром, до якого поспішали зі всіх кінців. Цей гул долітав аж до майдану Карла Маркса, його могли «розірвати жорстким хрипом» лише трамваї («Визволення», с. 57). Тупотіння й вигуки можна було почути навіть на порожніх вулицях, де жодної людини не було видно («За пустелями сіл», с. 368).

Акустичною віддушиною постає вулиця Пушкінська, не схожа на інші вулиці центру столиці. Лише тут «дзвінкий трамвай не порушував ліричної затишної тиші і спокою, що навівали задумливі будинки, сплетені парканами» («Визволення», с. 60).

Звук мав різну гучність і силу звукового тиску в різні пори року, час доби, у різних місцях: ранком Харків ще «лежав тихий», «в задумі», з «в'ялою гримасою сонного напівзабуття». У цей час вулиці ще «не захлиналися в людському прибої» («Визволення», с. 57). По околицях міста вранці «гудуть гудки» і «робітники на зміну йдуть», у комуністичному університеті «о восьмій годині ранку дзвонять на сніданок» («Будинок, що на розі», с. 344).

Удень «кам'яну горлянку» міста стискає гул («Визволення», с. 57). Потім розпочинається «метушня вечірнього й нічного життя – виходили дівчата з обличчями, схожими на брудну білизну, а хтось хрипло під нішею вигукував, як у селі, де він не був ось уже два роки». Уночі в місті «будинки важко стоять і витріщають жовті очі – сонно блимають» («Будинок, що на розі», с. 342).

Загалом харків'яни «звикли до одноманітного гуркоту вулиць, бруку, бетону» («Будинок, що на розі», с. 342). Проте зі встановленням радянської влади Харків наповнюється новими звуками – гучними, незвичними й неконтрольованими. Стрімко увірвалися вони в життя міста й почали порушувати його ритм. Сприйняття одних і тих саме звуків різними групами людей влучно описав О. Копиленко на прикладі студентів Комуністичного університету й мешканців будинку, що напроти. Саме після відкриття цього нового освітнього закладу часто ночами в будинку, що на розі вулиць, не було тиші: «В університеті неначе не сплять усю ніч. Хоч у восьмій годині ранку уже дзвонять на сніданок, але

⁴⁰³ Іволгін, В. «Харьковъ – Харьков»..., с. 67.

вночі співи, гомін там чути далеко аж за північ. Співи з вікон високого будинку університету летять далеко на всі кінці й дратують тишу». За допомогою влучних метафор показано, як різні люди сприймали ці звуки. Комусь спів студентів був приемним, а для когось слугував джерелом дратування. Ставлення до звуків формується вихованням, попереднім досвідом і персональними когнітивними особливостями. Тому в будинку «всі в нас не люблять, коли в отому університеті співають бадьорих, живих революційних пісень». І «Сіма лежить із розплющеними очима й стогне – це називається студенти-колеги», і Раїсія Фелісіївна (дружина співробітника університету) теж ніяк не може заснути, «бо з далека, як морський прибій, летить: Мы – студенты-коммунары / От винтовки и сохи, / И от молота удара / Все учиться мы пришли» («Будинок, що на розі», с. 342).

Мешканці «великого, квадратного і тихого уночі, як труна», будинку постійно перебували в ситуації «шумового забруднення». Звуки, які видавав університет і його «похідні», були такі неприємні, що заважали повноцінно жити. А в ніч на 25 жовтня, коли студенти зовсім не спали і «гуляли біля арки, сміялись, жартували, влаштовували мітинги, мешканці будинку на другий день говорили про те, що треба протестувати, бо не можуть вони із-за когось там страждати» (Там само).

Інша категорія людей, представником якої є бабуся років сімдесяти, теж обурювалася: «Не дають спати... Я розумію, під паску люди не сплять, гуляють, так то ж свята ніч у церкві служиться, а тут казна-що» (Там само).

Бажання протесту в мешканців будинку досягнуло апогею, коли студентам довелося котити по вулицях казани для парового опалення: «Котити треба вночі. Командують усі разом, кричать майже цілу ніч молодими голосами. Крики чути на далекі вулиці, і обивателі сходяться дивитись на роботу» («Будинок, що на розі», с. 345).

Для одних це були звуки, які об'єднували й споріднювали всіх, хто «бурхливо виявляв своє життя», а для інших – неприємний шум: «Не можна ж так людей день у день гвалтувати, у нас же нерви, а не дротини». Ці містяни «неначе самі хочуть сказати, що вони проспівали свою лебедину пісню й зупинились на рослинному й тваринному житті» («Будинок, що на розі», с. 343).

Отже, важливо було бути суголосним місту, бо того, «хто не попадав у такт», «засмоктувало без вагань і без зітхань. Одвівало, мов куряву, щоб, одвіавши, пустити іншого на це місце» («Визволення», с. 45).

Запахи в Харкові представлені переважно негативними епітетами, фігурують запахи каналізації, сморід. Попри те, що каналізаційна мережа в Харкові була споруджена ще 1914 року⁴⁰⁴, столиця продовжувала стійко асоціюватися з містом вонючим, де «ішов гнилий дух невивезених нечистот» («За пустелями сіл», с. 369). Навіть весною, коли «від сонця пріла земля і пахло інколи свіжою травичкою», «ніздрі ловили цей запах серед смердючих міських калюж і пилу» («Визволення», с. 119), «з воріт одного двору понесло духом вогкого смороду від діжок, що там

⁴⁰⁴ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку. Історико-економічний огляд. Харків, 2004, с. 36.

лежали» («Архітектурна історія», с. 318). Та й річки, по мимо того, що були вузькі і брудні, ще й воняли. Аналогічний неприглядний опис Лопані й у М. Хвильового: «... на березі багато калу й дохлі коні...», а саме місто – «смердюче»⁴⁰⁵.

Покриття вулиць асфальтом додавало нові запахи: «На вулицях міста й на площі, в центрі, стоять чавуни. В них варять удень асфальт – на цілі квартали смердить тоді смоляним гострим димом» («За пустелями сіл», с. 363).

Ж. Лернер переконаний, що те місто, «яке ані пахне, ані смердить...», – бездушне⁴⁰⁶. Ураховуючи зазначені описи, Харків був містом не бездушним, але «з душком».

Романи й оповідання, у яких події розгортаються в Харкові, написав ще зовсім молодий автор, який приїхав до столиці з невеликого провінційного містечка Костянтиноград (нині – місто Красноград). Як відзначають дослідники, О. Копиленко, «ставши харків'янином, не почувався маргіналом із провінції, хоча знав на власному досвіді непростий, болісний шлях адаптації природної людини до міського темпоритму, супроводжуваний розчаруваннями й сумнівами, іноді драматичними надривами»⁴⁰⁷. Значна кількість його головних і другорядних героїв також не корінні мешканці, а ті, хто приїхав «завойовувати» місто. Їхне сприйняття Харкова як загалом, так і окремих його локацій, часто залежало від тих умов і обставин, у яких їм доводилося перебувати. Можливо, переповнюючи тексти влучними метафорами, О. Копиленко узагальнив власний досвід і власне враження від міста. Харків, представлений у його творах, має складну багаторівневу структуру. Письменник любить наводити реальні назви і самого міста, і його вулиць, площ, районів, ці топоніми утворюють цілісну картину урбаністичного простору. Найповніше образ міста виявляється через метафори, які зображують вулиці, архітектуру, пам'ятники, погоду, звуки й запахи, людей. Проте ці «міські метафори» мають переважно непривабливі, образливі, а іноді й негативні конотації. При цьому письменник іронічно зазначає: «Дехто каже – місто має своє обличчя. Обличчя міста так само важко змінити, як вилікувати наслідки віспи. Краще стерегтися хвороби, або правильно її лікувати»⁴⁰⁸.

Наразі складно говорити про те, наскільки метафоричний образ Харкова в текстах Олександра Копиленка впливав і впливає на розуміння й сучасне сприйняття міста, оскільки проаналізовані твори, хоч і були перевидані на початку 1930-х років декілька разів, проте вже з середини цього десятиліття зникли з літературного обр'ю. Водночас і сьогодні, коли йдеться про Харків, можна натрапити на негативні асоціації міста з вічною «чорнильницею», «пісочницею», містом, що продувається всіма вітрами, «сірим» і «брудним». І, звичайно, потребує подальшого ґрунтового аналізу метафоричний опис Харкова в творах інших письменників – мешканців столичного міста.

⁴⁰⁵ Хвильовий, М. «Редактор Карк», с. 99, 100.

⁴⁰⁶ Лернер, Ж. *Акупунктура міста*. Видавництво Старого лева, 2016, 160 с., <https://textbook.com.ua/istoriya/1549381247/s/>. Доступ 19.02.2021.

⁴⁰⁷ Ковалів, Ю. «О. Копиленко», *Слово і час*, 2018, №8, с. 47.

⁴⁰⁸ Копиленко, О. *Народжується місто*, с. 9.